

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. У КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОГО ПІДРАХУНКУ ГЕНОЦИДНИХ ЖЕРТВ ХХ ст.

Наймасштабнішими випадками геноциду у ХХ ст. стало масове винищення вірмен, українців, казахів, євреїв, циган, камбоджійців та тутсі. Точний підрахунок жертв цих геноцидів у більшості випадків неможливий через відсутність надійних статистичних даних та архівних джерел. У переважній більшості випадків ми маємо справу лише із приблизними, а подекуди й просто оціночними цифрами. Намагаючись підрахувати демографічні втрати у конкретних випадках геноциду, дослідники зазвичай вдаються до порівняння чисельності жертв до та після масової екстермінації. Як допоміжні методи дослідження застосовують статистичне моделювання, вивчення демографічних втрат у межах репрезентативних груп тощо.

Підрахунок загальної кількості жертв Голодомору-геноциду до сьогодні залишається складним завданням. Попри те, що спроби визначити число померлих унаслідок Голодомору українців продовжують викликати гострі дискусії, немає найменшого сумніву в тому, що ці втрати, а також довготривалі наслідки демографічних втрат, яких зазнали українці під час голоду 1932–1933 рр., належать до найбільших геноцидних втрат людства у ХХ ст.

Ключові слова: геноцид, Голодомор, геноцидні студії, демографія.

Протягом ХХ ст. відбулося близько півтора десятка випадків масового винищення цивільного населення, що мали ознаки геноциду. Міжнародне правове визнання здобули шість таких випадків, зокрема, геноциди вірмен в Османській імперії

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

в роки Першої світової війни, українців під час Голодомору 1932–1933 рр., євреїв та циган під час Другої світової війни, камбоджійців в період перебування при владі режиму червоних кхмерів, тутсі в Руанді 1994 р. Також актом геноциду на міжнародному рівні визнано один із епізодів Боснійської війни 1992–1995 рр., а саме убивство сербами близько восьми тисяч боснійських чоловіків у околицях м. Сребрениця у липні 1995 р. Особливим є випадок геноциду казахів під час великого голоду в Казахстані 1931–1933 рр., котрий безсумнівно має всі ознаки геноцидних дій, однак через специфіку зовнішньополітичного курсу сучасного Казахстану не отримав міжнародного визнання. Інші випадки масової екстермінації цивільного населення (курдів Іраку, китайських комуністів в Індонезії, корінних мешканців Східного Тимору, представників народу ібо в Нігерії, чорношкірого населення Дарфуру та ін.), що трапилися в ХХ ст., хоча й мають виразні риси геноцидних дій, ще не отримали широкого міжнародного визнання як акти геноциду.

Демографічні втрати народів, котрі протягом ХХ ст. зазнали геноциду, можна досліджувати у кількох аспектах: числа прямих безповоротних жертв (убиті або доведені до смерті унаслідок цілеспрямованих систематичних дій організаторів геноциду); відсотка безповоротних втрат популяції від загальної чисельності народу (може бути вирахований як в межах території або країни, де відбувалися геноцидні дії, так й щодо загальної чисельності народу в світовому масштабі); демографічного впливу в середньостроковій та довгостроковій перспективі (зміни в динаміці демографічного розвитку, ймовірне число ненароджених у наступних поколіннях, вплив масового винищення на довготривалі цикли змін чисельності народу тощо). Для об'єктивної оцінки інтенсивності геноцидних дій видається перспективним здійснити порівняння тривалості в часі конкретних випадків геноциду із числом їх жертв.

Практично у всіх випадках визнаних міжнародним співтовариством масштабних геноцидних дій ХХ ст. точний підрахунок жертв

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

цих геноцидів неможливі через відсутність надійних статистичних даних та архівних джерел. Намагаючись підрахувати демографічні втрати у конкретних випадках геноциду, дослідники зазвичай вдаються до порівняння чисельності жертв до та після масової екстермінації. Як допоміжні методи дослідження застосовують статистичне моделювання, вивчення демографічних втрат у межах репрезентативних груп тощо.

Демографічні втрати вірмен унаслідок геноциду в Османській імперії

Геноцид вірмен в Османській імперії розпочався наприкінці квітня 1915 р. й тривав до жовтня 1918 р., себто моменту поразки Туреччини у Першій світовій війні. Більшість жертв цього геноциду загинули у період квітня 1915 р. – червня 1916 р. Частина істориків вважає, що геноцид тривав до 1923 р., класифікуючи як геноцидні дії воєнні злочини учинені турецькими військами під час турецько-вірменської війни 1920 р. та антивірменські ексцеси періоду грецько-турецької війни 1919–1922 рр. Окремі вірменські історики наполягають на тому, що в загальне число вірменських жертв геноциду потрібно включати й демографічні втрати спричинені етнічними чищеннями, що відбулися у ході вірмено-азербайджанської війни 1918–1920 рр., оскільки існують підстави оцінювати цей конфлікт, як спровокований попередньою політикою Турецької держави. Більшість дослідників сходиться у тому, що геноцид вірмен в Османській імперії тривав 41 місяць.

Точна кількість жертв геноциду вірмен під час Першої світової війни невідома. Проблеми підрахунку викликані відсутністю надійних статистичних даних з періоду, котрий передував геноциду вірмен у Османській імперії. Так само суперечливими є відомості про кількість вірмен, котрі зуміли пережити геноцид на території імперії, або врятуватися завдяки утечі за кордон.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. паралельний підрахунок чисельності вірменського населення в Османській імперії вели

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

турецька влада та патріархат Вірменської апостольської церкви. Дані обох сторін різняться дуже сильно, подекуди майже вдвічі. Турецька влада була зацікавлена у тому, аби занижувати чисельність вірменського населення на своїй території, оскільки від часу Берлінського конгресу 1878 р. європейські держави наполягали на наданні автономії тим регіонам (насамперед шести східним вілайєтам імперії), де відносно більшість населення склали вірмени-християни. Вірмени, натомість, намагалися продемонструвати протилежне – наявність чисельних вірменських громад не лише в східних вілайєтах, але й в інших провінціях держави.

Перші переписи в Османській імперії мали місце в 1831, 1844 та 1856 рр. Проведення цих переписів лише частково відбувалося із дотриманням стандартів, котрі існували у той час у Західній Європі, тому багато цифр можуть бути інтерпретовані двозначно. Згідно з даними цих переписів в середині XIX ст. в Османській імперії налічувалося близько 2 млн вірмен. Проте вже за даними першого офіційного перепису в Османській імперії 1881–1893 р. (підррахунок, зведення та публікація даних тривали понад 10 років) в країні проживало заледве 1 139 651 особа вірменського походження. Аналогічну картину показали переписи 1905–1906 та 1914 рр. За даними останнього передвоєнного перепису в Анатолії мешкало лише 1 245 902 особи вірменського походження¹.

Пояснюючи скорочення вірменського населення відповідно до даних урядових переписів, турецькі дослідники твердять, що частина вірмен сама намагалася уникнути переписів, задля того аби не сплачувати накладеного в період реформ Танзимату на немусульманську людність імперії податку «бедл-і аскері» (відкупне від війська), чи після 1908 р., коли цей податок був скасований, призову на військову службу². Інші турецькі учені наголошують на тому, що в другій половині XIX ст. відбувалася масова еміграція вірмен із Османської імперії. За підрахунками Кемаля Карпата

¹ Mutlu Servet. Late Ottoman Population and its Ethnic Distribution // Turkish Journal of Population Studies. (Ankara). 2003. № 25. P. 11.

² Zamir Meir. Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919 // Middle Eastern Studies. (Abingdon) 1981. Vol. 17. № 1. P. 87.

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

протягом 1854–1908 рр. імперію залишили від 500 до 800 тисяч греків, вірмен і арабів³.

Сучасні турецькі дослідники визнають, що дані переписів початку ХХ ст. зазнавали фальсифікації. Згідно із підрахунками Сервета Мутлу вірменське населення імперії в 1914 р. налічувало 1 667 228 осіб⁴.

Вірменська апостольська церква, котра провадила власний підрахунок вірних, в 1914 р. налічила на території Османської імперії принаймні 1,84 млн вірмен, притому, що не були враховані відомості з усіх районів країни. У шести східних вілайєтах імперії згідно із підрахунками патріархії в 1914 р. мешкали принаймні 1,63 млн вірмен⁵. Загальна чисельність вірмен у світі на той момент, згідно із оцінками вірменської церкви, складала 4,16 млн осіб. Більш обережні оцінки налічували в світі на той момент лише близько 3 млн вірмен⁶.

Дискусії про чисельність вірменського населення Османської імперії напередодні геноциду продовжувалися й після Другої світової війни. Вірменський дослідник Грант Пасдермаджян 1949 р. стверджував, що в 1914 р. вірменське населення Османської імперії складало 2,1 млн осіб⁷. Дослідник вірменського походження зі США Річард Ованнісян наприкінці 1960-х рр. запропонував більш обережну, але водночас й дуже широку оцінку. На його думку напередодні початку Першої світової війни вірменське населення Османської імперії налічувало від 1,5 до 2 млн осіб⁸.

Перші оціночні цифри жертв геноциду вірмен були названі вже через рік після початку переслідування вірменського населення

³ *Karpat Kemal. Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics. Madison: University of Wisconsin Press, 1985. P. 11.*

⁴ *Mutlu Servet. Late Ottoman Population... P. 18.*

⁵ *Mutlu Servet. Late Ottoman Population... P. 24.*

⁶ *Powell Edward Alexander. The Struggle for Power in Moslem Asia. New York: Century, 1923. P. 114.*

⁷ *Pasdermajian Hrand. Histoire de l'Arménie: depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne. Paris: Librairie Orientale H. Samuelian, 1949. P. 374.*

⁸ *Hovannisian Richard. Armenia in the Road to Independence, 1918. Berkeley: University of California Press, 1967. P. 9.*

Османської імперії. У 1916 р. молодий британський історик Арнольд Тойнбі у додатку до збірника документів, котрі стосувалися примусового переселення вірмен в Османській імперії, ствердив, що жертвами дій турецького уряду стали близько 600 тисяч осіб⁹.

Після поразки Туреччини у Першій світовій війні та відставки сформованого молодотурецькою партією «Єднання та Прогрес» уряду, у грудні 1918 р. була створена спеціальна турецька комісія, що мала розслідувати перебіг репресій проти вірменів та визначити кількість їх жертв. Ініціатором створення комісії став міністр внутрішніх справ Мустафа Аріф (Деймер). Комісія працювала три місяці, результати її розслідування оприлюднено в березні 1919 р., коли новим міністром внутрішніх справ уже був Джемаль Байє. Спираючись на архівні дані комісія заявила про 800 тисяч вірменських жертв за час 1914–1918 рр. (цифра не суперечить оцінці А. Тойнбі, оскільки переслідування та убивства вірмен продовжувалися й після 1916 р.). Утім, частина істориків поставила під сумніви достовірність заявлених цифр, оскільки висновки комісії почасти мали політичний характер. Навесні 1919 р. в Стамбулі мав початися судовий процес над діячами молодотурецького режиму, тож оголошені цифри людських втрат серед вірменського населення, на думку низки турецьких дослідників, слугували інформаційним тлом для формування суспільної думки про масштабні злочини вчинені діячами партії «Єднання та Прогрес»¹⁰. У тому ж 1919 р. Йоганн Лепсіус оцінив кількість жертв геноциду вірмен в 1,1 млн осіб, щоправда, включаючи у цю цифру й цивільних жертв вірмено-азербайджанського конфлікту та взаємних вірмено-азербайджанських етнічних чищень 1918–1919 рр.

⁹ *Toynbee Arnold. A Summary of Armenian History up to and Including the Year 1915 // The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915–16: Documents presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs by Viscount Bryce. New York–London: Printed under The Authority of His Majesty's Stationery Office by Sir Joseph Causton and Sons, 1916. P. 637–653.*

¹⁰ *Козицький Андрій. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки). Львів: «Літопис», 2012. С. 71–72.*